

Қазы Мәулик шығармаларында гөнерген сөзлердің қолланылығуы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети
Орынбаева Жупаргул

Аннотация: Мақалада Қазы Мәулик шығармаларының тиллик өзгешеликтери сөз етилген. Шайыр дөретпелериндеги гөнерген сөзлер архаизм хэм тарийхий сөзлерге бөлип үйренилген.

Таяныш сөзлер: лингвистика, ески түркий тили, гөнерген сөзлер, архаизмлер, тарийхий сөзлер.

The use of humorous words in the works of Qazi Maulik

Karakalpak State University named after Berdakh
Orinbaeva Jupargul

Abstract: The article discusses the linguistic differences of the works of Qazi Mawlik. The words used in the poet's poems are divided into archaic and historical words.

Basic words: linguistics, Old Turkic language, ancient words, archaisms, historical words.

Хәзирги дәуирдеги түркий тил билиминиң ең әхмийетли ўазыйпаларының бири миллий әдебий тиллердин қәлиплесиў хэм раўажланыў басқышларын еле де тереңрек изертлеў болып табылады. Сол тийкарда карақалпақ тилиниң де қәлиплесиў хэм раўажлыныў басқышларын үйрениў әхмийетли ўазыйпалардың бири болып есапланады. Түркий тиллес халықлардың әдебий тиллериниң раўажланыў тарийхын үйрениўде халықтың мәдений турмысында айрықша орын ийелейтуғын көркем сөз шеберлериниң шығармаларын лингвистикалық бағдарда изертлеў үлкен әхмийетке ийе. Себеби, әдебий тил улыўма халықлық тилдин көркем сөз шеберлери тәренинен қайта исленген хэм дөретийшилик бағдарында байытылған түри. Сонлықтан да, әдебий тилди улыўма халықлық сөз мәдениятының жетилискен жоқары түри сыпатында баҳалаў зәрүр. Сол тилде сөйлеўши халықтың сөз

мәдениатының жетиліскен жоқарғы жемиси. Көркем сөз шебери усы дөретиўшилиқ процессти басқарып хәм раўажландырып барады.

XX әсирдиң басында жасап әдебий дөретиўшилиқ пенен шуғылланған шайырлардың ишинде тиллик белгилери жағынан Қазы Мәўлик Бекмухаммед улының шығармалары айрықша орынды ийелейди.

Қазы Мәўлик шығармаларының көркемлик дәрежеси әдебияттаныў илиминде Б.Дәўлетов тәрепенен өз алдына монографиялық бағдарда изертленилди.

Шайыр шығармаларының тили өзине заманлас шайырлардың дөретпелеринен өзине тән болған өзгешеликleri менен көзге түседи. Яғный, сөз шебери өз дөретпелерин тийкарынан сол дәўирдеги барлық түркий халықларына ортақ болған жазба әдебий дәстүрлер үлгисинде дөретти. Қазы Мәўлик XX әсирдги қарақалпақ шайырлары Сарыбай, Гүлмурат Қурбаналы улы хәм т.б. шайырлардың шығармаларынан өзине тән болған сөз қолланыў өзгешеликleri, көркем баянлаў усыллары, әсиресе, тилинің өзгешеликleri менен айрықша көзге түседи. Онда көбинесе ески түркий әдебий тилине тән болған фонетика-морфологиялық өзгешеликлер көринеди. Солай екен, шайыр шығармаларының тилин бир неше аспектлерден изертлеў талап етиледи. Биз мақалада шайыр шығармалары тилиндеги гөнерген сөзлердиң қолланылыў өзгешеликlerine тоқтап өтемиз.

Қазы Мәўлик шығармаларының сөзлик курамында халықтың тарийхий раўажланыўының айырым басқышларында өнимли жумсалып, соң қолланыў өрисин тарайтқан гөнерген сөзлер белгили муғдарда ушырасады. Илимпаз Е. Бердимуратов қарақалпақ тилиндеги гөнерген сөзлердиң еки топары –архаизм хәм тарийхий сөзлерден ибарат екенлигин көрсетеди [1.117.].

Шайыр шығармаларында ушырасатуғын гөнерген сөзлерди де усындай еки топарға бөлип қараўға болады.

Архаизмлер. Қазы Мәўлик шығармаларындағы архаизмлер тилдиң раўажланыў барысында анаў я мынаў түсиниктиң атамасының екинши бир сөз бенен алмасыўы нәтийжесинде қолланылыў белсендилигинен айрылған сөзлер болып табылады. Ўақыттың өтиўи менен тилдиң сөзлик курамында архаизмлердиң синонимleri пайда болып, олар жийи жумсалыў арқалы қолланыў өрисин шеклейди. Архаизмлер хәм тарийхий сөзлер белгили

стилистикалық категориялар. Олар заман колоритин, реал тарихый жағдайлардың анаў ямаса мынаў картинасын көрсетиў хэм. т.б.ушын қолланылып, шайыр дөретпелеринде жийи ушырасады.

Мысалы:

Бир **дуктар** тазадан келди,

Ат мойныны **лағлы**-маржанлар тақар. [171]

(«Шымбай баязы»)

Нази - **нағметлери** налдиң ҳаўазы. [171]

(«Жасарған илхам»)

Ғаним көрсе тәндин башыны қақар. [171]

(«Шымбай баязы»)

Бул мысаллардағы дуктар-хаял, лағлы-ҳасыл, нағметлери - ийбелери, ғаним - душпан, жаў сөзлери архаизмлер болып табылады.

Шайыр шығармаларының сөзлик курамындағы бундай архаизмлер сүүртленип атырған дәуирдиң колоритин, руўхын бериў ушын қолланылған.

Тарихый сөзлер. Тарихый сөзлер тарихый дәуирлер даўамында қолланылған белгили бир түсиниклердиң, буйымлардың, қубылыслардың, жәмийетлик қубылыстың раўажланыўына байланыслы қолланыўдан шығып қалған атамалар.

Мысалы:

Ақ орданың оң жағында,

Арбасимлер төселмишдур.

Бул мысалдағы «арбасим» сөзи қара үйдиң ишине төселген баҳалы төсек мәнисин аңлатып тур.

Қазы Мәўлик шығармаларының лексикасында тарихый сөзлерди төмендегидей тематикалық топарларға бөлип үйренемиз:

1. Мәмлекетлик басқарыў ислерин, адамлардың социальлық жағдайын билдиретуғын сөзлер:

Мысалы: ақсақал, болыс, қусбеги, инақ, бажы, шах, тажы.

Арық **ақсақалға** арна қаздырсаң,

Ақсақал-болысқа буйрық жаздырсаң.(189)

Мәртебең **қусбеги** хэм **инақ** болса (190)

Бәрше саўдагерден сен алсаң **бажы**,

Шах болып басына қыстырдың **тажы**. (190) («Ол неге дәркар»)

Буларда ақсақал, болыс, қусбеги, инақ, бажы, шах, тажы тарийхий сөзлери ески жәмийетлик дүзимге тән сөзлер болып, шайыр жасаған дәуирде жийи қолланылған. Жаңа жәмийетлик дүзимнің орын алмасыўы менен олардың көпшилиги гөнерип, тарийхий сөзге айланған.

Әскерий терминлерди, қарыў-жарақ атамаларын билдиретуғын сөзлер. Мысалы: Қылыш, көк темир, бедеў.

Алтыннан кынаплы **қылыш** бағласаң (189)

Андамның **көк темир** жаў-жарақ болса (190)

(«Ол неге дәркар»)

Саўаш күни минер **бедеў** үстине (171)

(«Шымбай баязы»)

Бул мысалларда қылыш, көк темир, бедеў сөзлери сол дәуирдеги тийкарғы курал-жарақ атамалары, сонлықтан да, шайыр дәретпелеринде жийи ушырасып отырады. Булардан «бедеў» шапқыр ат мәнисин, «қылыш» сөзи урыста қолланылатуғын, өткир курал мәнисин аңлатыў ушын жумсалған сөзлер болып табылады.

2. Үй-хожалық буйымларына, кийим-кеншеклерге байланыслы сөзлер. Шайыр дәретпелеринде күнделикли турмыста тутыныў затларына байланыслы, кийимлердің атларын билдиретуғын гөнерген сөзлер көплеп ушырасады. Мысалы: геўиш, қамқа, билезик, мәси, былғары, пәнис.

Былғарыдан кийсең мәси-кеўишни (188)

Үстине **қамқадан** жаңа тон кийсең (190)

(«Ол неге дәркар»)

Соңыра янған **панисимди** өширдің (186)

(«Перийзат»)

Алтын билезигин билек талдырмас (176)

(«Не сөздур»)

Бул мысаллардағы «былғары» сөзи қарамалдың терисинен тигилген аяқ кийим дегенди аңлатады. Ал «қамқа» сөзи ҳасыл, қымбат баҳалы кийим дегенди билдиреди. «Панис» сөзи болса, жақтылық бериўши ески тутыныў буйым есапланады. «Билезик» - билекке тағатуғын безениў заты, ол нағысланып, қас қойылып қымбат баҳалы металлардан исленеди. Бул безениў буйымы қарақалпақ классик шайыры Әжинияз шығармаларында да жийи ушырасады. Мысалы:

Салып тилла биләзикти (97),

Оң қолында алтын-гүмис биләзик (32)[2.51.].

Улыўма жуўмақластырып айтқанда, шайыр шығармаларында жумсалған бундай гөңрген сөзлер дәўир картинасын, сол дәўирдеги халықтың экономикалық турмысы, күн-көриси, диний исеними, мийнет қураллары туўралы баҳалы мағлыўмат бериўши лексикалық қатлам болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Е.Бердимуратов. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994.
2. Г.Қарлыбаева. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стистикалық өзгешеликleri. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2017.
3. Ә.Пахратдинов, Х.Өтемуратова. XIX әсирдин, ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, «Билим», 1995.

Research Science and Innovation House